

Konstens roll i krig

Anna McWilliams

”Kulturen och kulturarvet är vår gemensamma lägereld. Inte minst i tider av oro, kris, ja till och med krig.”¹ Med dessa ord som en del av sitt inledningsanförande öppnade kulturminister Parisa Liljestrand Folk och Kultur 2023. I det rysk-ukrainska kriget har medier lyft många exempel på hur kulturlivet har skapat gemenskap och stöd för Ukrainas sak, både inom och utanför landet. Detta har i sin tur skapat intresse internationellt för kulturlivets roll i krig, bland annat i Sverige där skrivningar om kulturlivets betydelse för försvarsvilja och motståndskraft har blivit frekventa sedan 2022.² Men vilken roll har kulturlivet egentligen i krig och konflikt? Eftersom kultur som begrepp är väldigt brett begränsas den här texten till konst som ett exempel på en del av kulturlivet. Genom att lyfta historiska såväl som samtida exempel på hur konst används i krig diskuteras frågan: vilken är konstens roll i krig?

REGERINGENS PROPOSITION *Totalförsvaret 2025-2030* står att kultur, tillsammans med kulturarv, är viktig för vår sammanhållning och motståndskraft och därmed för vår försvarsvilja.³ Propositionen bygger många av sina argument på Försvarsberedningens rapport *Kraftsamling* från december 2023. Kraftsamling skiljer sig ifrån tidigare rapporter från Försvarsberedningen genom att kulturlivet har fått betydligt större utrymme.⁴ Detta tyder på att kulturens vikt anses ha ökat för totalförsvaret. En anledning till detta kan vara just att erfarenheter från Ukraina anses ha visat att kultur på olika sätt har ett samband med den höga försvarsviljan och motståndskraften som ukrainare har visat sedan invasionen.⁵

Att det antas finnas en koppling mellan kulturliv och motståndskraft är inget nytt. Det finns flera exempel på hur kultur har använts i krig för att öka befolkningens moral, motståndskraft, försvarsvilja och stridsvilja. Antagandet som Försvarsberedningen gör, att kulturlivet är viktigt för motståndskraft och försvarsvilja, är därför inte nödvändigtvis fel. En historisk tillbakablick på hur kultur har använts i krig visar dock att den har använts på många

olika sätt och har svarat mot många olika syften. Att anta att kultur per automatik främjar försvarsvilja och motståndskraft kan därför bli missvisande. Syftet med den här texten är därmed att visa att kultur har varit en del av krig och konflikt på flera olika sätt, för att på så sätt problematisera antaganden kring dess roll.

Försvarsberedningen använder framför allt termen kulturliv. Termen kultur är svårdefinierad och kan, i ett brett perspektiv, uppfattas som något som innefattar människors beteende, värderingar och ideologier men kan också definieras snävare utifrån specifika konstformer som exempelvis dans, bildkonst, scenkonst eller litteratur. Skillnaden mellan termerna kultur och konst blir tydligare genom engelskans ord ”culture” och ”the arts.” Den roll som konsten har haft i krig och som diskuteras i den här texten har identifierats genom en litteraturstudie.⁶ Studien har avgränsats till termen konst (*the arts*), och med detta avses i det här fallet specifika konstformer som t.ex. musik, teater, film, målning och fotografering. Studien ska ses som ett första steg i att skapa bättre kunskap om konstens roll i krig. Först efter att vi förstår vilken roll konst kan ha i krig

1 Liljestrand, Parisa. 8 februari 2023. *Inledningsanförande av kulturminister Parisa Liljestrand vid Folk och Kultur 2023*. <https://www.regeringen.se/tal/2023/02/inledningsanforande-av-kulturminister-parisa-liljestrand-vid--folk-och-kultur-2023/>

2 Se exempelvis: Regeringskansliet. 2023. *Allvarstid – Försvarsberedningens säkerhetspolitiska rapport 2023*, Ds 2023:19, 2023, sid: 301.

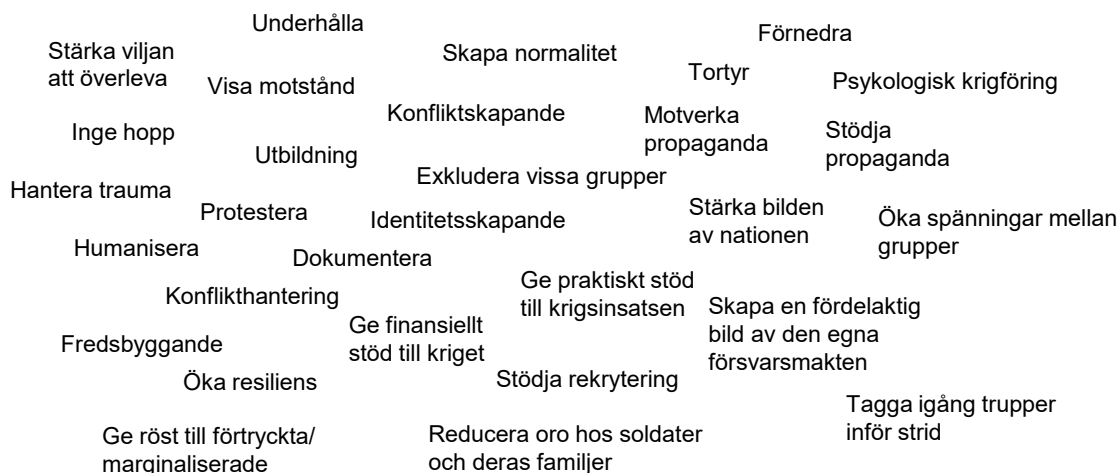
3 Regeringskansliet. 2024. *Totalförsvaret 2025–2030. Prop. 2024/25:34*.

4 Regeringskansliet. 2023. *Kraftsamling. Inriktningen av totalförsvaret och utformningen av det civila försvaret*. Ds 2023:34.

5 Regeringskansliet. 2024. *Totalförsvaret 2025–2030. Prop. 2024/25:34*.

6 Litteraturstudien har inte syftat till att vara heltäckande utan snarare till att fånga upp olika exempel på hur konst har använts i krig. Studien har fokuserat på litteratur om krig och konflikt från 1900- och 2000-talet. Litteratursökningar har gjorts genom Google Scholar, på engelska, utifrån följande sökord: arts and war, arts in war, artist and war, music and war, theatre and war, poetry and war, dance and war. Valet av sökord gjordes för att skapa en hanterlig mängd data men samtidigt fånga upp många olika roller som konsten har haft i krig. Ytterligare litteratur har inkluderats där det har ansetts relevant, bland annat genom referenser i den genom sökningarna identifierade litteraturen. Resultaten ska därför ses utifrån dessa metodologiska begränsningar.

Konstens roll i krig enligt litteraturen

Figur 1. Olika sätt som konstens roll i krig har beskrivits i den litteratur som har undersökts i litteraturstudien.

går det att vidare undersöka antaganden om dess vikt för exempelvis motståndskraft och försvarsvilja.

Konstens roll i krig

Resultatet av litteraturstudien visar tydligt att konst har använts som del av krig på många olika sätt, både som stöd för, såväl som motstånd till krig. Figur 1 fångar upp de roller som har framträtt i litteraturen. Dessa roller ska inte ses som heltäckande för hur konst används i krig utan visar på mångfalden som framträder.

Här följer fyra exempel på hur konst har använts i krig.

Exempel 1:

Det kanske mest kända exemplet handlar om nazisternas användning av konst under andra världskriget som del av den statliga propagandan. Inte långt efter att nazisterna tog över makten 1933 blev Joseph Goebbels chef över propagandaministeriet och huvudman för den nyskapade Reichskulturkammer (Rikskulturkammaren). Ingen artist eller konstnär kunde utöva sitt yrke utan att vara medlem i denna kammar och den blev därmed ett sätt att kontrollera konsten. Kontrollen gick framför allt ut på att motverka "icke-önskvärd" utländskt inflytande, reglera modernismen, samt att driva en hård antisemitisk linje i hela kulturlivet.⁷ Under andra världskriget spreds därmed den nazistiska propagandan genom bland annat musik⁸ och film.⁹

Även i Storbritannien ser vi hur konsten under andra världskriget blev del av ett politiskt program, även om den inte blev föremål för censur i samma grad som i det samtida Tyskland. Detta program gick ut på att ge befolkningen, även i de mest avlägsna delarna av landet, konst baserad på en etablerad kanon, något som har beskrivits som att konsten blev ett viktigt medel för att påminna befolkningen om vad det var de slogs för.¹⁰ Turnerande musik- och teatergrupper spelade på fabriker, i gruvor och i konsthallar där väggarna gapade tomma efter att den konst som hade hängt där förts undan till säkrare platser. Men konsten blev också ett sätt att utåt visa på en återkomst av en historiskt viktig teaternation, särskilt genom att Shakespeare spelades ofta.¹¹ Syftet bakom den brittiska kulturpolitiken under kriget var därmed flerdeltigt och överlappande. Det handlade om att stärka den egna befolkningens känsla för det egna landet, och konst ansågs vara ett sätt att påminna om den brittiska identiteten.

Teatern syftade också till att underhålla och ge människor en chans att glömma kriget en stund. Därför valdes repertoarer som skulle vara "upplyftande, bildande och nationella".¹² Även om staten i Storbritannien inte kontrollerade konsten lika hårt som i Tyskland ökade ändå viljan att påverka vilken konst som skulle utövas, av vem och när, allteftersom medel från staten till konsten ökade.¹³

En liknande situation kan vi se i USA där den växande underhållningsindustrin, såsom Hollywood, drogs in i

7 Carlberg, Anders 2016. Hitlers lojala musiker: hur musiken blev ett vapen i Tredje rikets propaganda. Stockholm: Santérus Förlag:18.

8 Carlberg. 2016. Hitlers lojala musiker: hur musiken blev ett vapen i Tredje rikets propaganda.

9 Watson, R.P. 2016. *The Nazi Titanic: The incredible untold story of a doomed ship in World War II*. Philadelphia: Da Capo Press.

10 Heinrich A. 2010. Theatre in Britain during the Second World War. *New Theatre Quarterly*. 2010;26(1):61-70.

11 Heinrich. 2010. Theatre in Britain during the Second World War.

12 Heinrich A. Theatre in Britain during the Second World War. Sid. 63.

13 Heinrich. 2010. Theatre in Britain during the Second World War.

krigsansträngningarna. I filmer och annan underhållning blev det exempelvis viktigt att ge rätt bild av den egna krigsmakten, både för att främja rekryteringen och för att göra soldater och deras familjer mindre oroliga när de gav sig ut i krig.¹⁴

Exempel 2:

De jugoslaviska krigen (1991-2001) syftade framför allt till självständighet från den Jugoslaviska federationen. Under dessa krig blev etnicitet och kulturell identitet en del av kärnan i konflikten, något som framträder i forskning om konst under krigen. Till exempel blev teatrar platser för att omförhandla identitet och nationalitet, både på individ- och samhällsnivå.¹⁵ Flera existerande teatrar ändrade namn och även språk beroende på vilken tillhörighet som önskades lyftas. I Bosnien-Hercegovina tog teatern i Krajina bort "Bosnien" från det ursprungliga namnet och övergick till att endast ge uppsättningar på serbiska.¹⁶ Flera teatrar blev dessutom benämnda nationalteatrar i de nya stater som formades under krigen. De uppsättningar som spelades lyfte ofta historiska myter vars narrativ omförhandlades för att stödja en kollektiv identitet baserad på etnicitet eller religion. Uppsättningarna kunde också inkludera narrativ som "blod och jord", ett uttryck som från början myntades av nazister för att genom etnicitet hävda rätten över specifika geografiska områden.¹⁷

Det blev också tydligt under krigen att detta fokus på nationalism, på slagfältet såväl som i teateruppsättningar, skapade ett utanförskap hos andra grupper som rent etniskt inte ansågs vara "rätt". De personer som ställdes utanför försvann från teaterscenerna. Försvann gjorde också de aktörer inom teatern som inte ville vara del av teaterns stöd till krig. De ville protestera mot kriget men tvingades

i stället ofta bort. Det berodde delvis på att kritik mot krig gick emot gällande normer, men även för att de teatrar som lyfte det nationella narrativet var de som premierades av ledningarna i de nya staterna. Det blev därmed svårt att få anti-krigsröster att höras.¹⁸

Exempel 3

Studier av amerikanska soldaters användande av musik i kriget i Irak (2003-2011) som gjordes 2007 visade att musik ofta spelades av soldaterna för att tagga till inför strid. Framför allt spelades metall eller rap.¹⁹ Teknikens utveckling hade lett till att musik blev mer portabel och lättillgänglig och ha med sig sin egen musik blev därför vanligare bland soldater under denna period.²⁰

Musik användes också som del av krigsföringen, exempelvis när den amerikanska militären försökte återta Falluja 2004, där musik spelades från stora högtalare runt hela staden.²¹ Musiken valdes av soldaterna själva och oftast var det rock, metall eller rap som spelades. Det fanns framför allt två anledningar till denna taktik; dels att ljudet skulle förhindra fienden från att sova och med det försämra deras möjlighet att slå tillbaka, dels att musiken som valdes ansågs kulturellt anstötande. *Valkyrieritten* av Richard Wagner spelades som en anspelning på Francis Ford Coppolas Vietnamfilm *Apocalypse Now* från 1979, där högtalare på helikoptrar spelade just denna musik.²²

Tekniken tillät också att soldater i Irak kunde spela in sin egen musik som ett sätt att uttrycka sina känslor för kriget.²³ Musiken har även blivit ett sätt för soldater att hantera trauma efter sin tjänstgöring.²⁴ Musik som rap har använts av amerikanska soldater både under kriget i Irak och efteråt för att hantera känslor och erfarenheter.²⁵ Vissa soldater skapade till och med inspelningsstudios i sina armébaracker för att kunna spela in musik på plats.²⁶

14 Koppes, Clayton R och Black, Gregory D 1990. *Hollywood goes to war: how politics, profits, and propaganda shaped World War II movies*. Berkeley: University of California Press.

15 Dolečki, Jana, Halilbašić, Senad, och Hulfeld, Stefan. 2018. *Theatre in the Context of the Yugoslav Wars*. Cham: Palgrave MacMillan.

16 Dolečki, Halilbašić och Hulfeld. 2018. *Theatre in the Context of the Yugoslav Wars*.

17 Dolečki, Halilbašić och Hulfeld. 2018. *Theatre in the Context of the Yugoslav Wars*.

18 Banović, Snježana. 2018. Testimony Snježana Banović. I Jana Dolečki, Senad Halilbašić, och Stefan Hulfeld (red). 2018. *Theatre in the Context of the Yugoslav Wars*. Cham: Palgrave MacMillan

19 Pieslak, Jonathan. 2007. Sound Targets: Music and the War in Iraq *Journal of Musicological Research*. 26:2-3, 123-149.

20 Pieslak. 2007. Sound Targets: Music and the War in Iraq *Journal of Musicological Research*.

21 Pieslak. 2007. Sound Targets: Music and the War in Iraq *Journal of Musicological Research*.

22 Pieslak. 2007. Sound Targets: Music and the War in Iraq *Journal of Musicological Research*.

23 Pieslak. 2007. Sound Targets: Music and the War in Iraq *Journal of Musicological Research*.

24 Gilchrist, Karen. 22 mars, 2006. Soldier rapper tells is hate of Iraq. *BBC News*. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/4828816.stm>

25 Bergh, Arild. och Sloboda, John. 2010. Music and Art in Conflict Transformation: A Review. *Music and Arts in Action* Vol. 2 No. 2.

26 Pieslak. 2007. Sound Targets: Music and the War in Iraq *Journal of Musicological Research*.

Exempel 4:

Konst har fått en framträdande roll i den politiska sfären i Ukraina, sedan den orangea revolutionen 2004 och Rysslands annektering av Krim 2014, men framför allt sedan Rysslands fullskaliga invasion den 24 februari 2022.²⁷ Konsten ligger också väldigt nära kärnan i konflikten genom att en ukrainsk identitet utmanas av Ryssland och identitet ofta uttrycks genom konst. Fram till Ukrainas självständighet i början av 1990-talet förföljdes Ukrainska konstnärer samtidigt som rysk konst premierades vilket betydde att den konst som inte sällade sig till den ryska traditionen och språket helt enkelt inte släpptes fram.²⁸ Som en motreaktion blir konsten nu ett sätt att uttrycka stöd för Ukraina och visa motstånd mot Ryssland. Detta gör konsten till ett vapen i kampen för ukrainsk identitet och självständighet.

I kriget i Ukraina tar olika konstnärer en aktiv roll i försvaret av landet. Det handlar bland annat om att ge stöd direkt till militären, exempelvis graffitikonstnärer som nu arbetar med att kamouflagemåla fordon till fronten²⁹ eller genom att samla in pengar till krigsmakten. När Kalush Orchestra vann Eurovision 2022 sålde de pokalen och gav pengarna som stöd till den ukrainska krigsmakten.³⁰ Andra sätt att stödja Ukrainas sak är att sprida ukrainsk konst, exempelvis musik, internationellt som del av en kulturell diplomati,³¹ eller att använda konst som ett sätt att skapa hopp.³² Ett exempel på det senare är konstnären Sasha Anisimovas fotografier av bombade byggnader på vilka hon har ritat in vardagliga situationer för att visa vad människor skulle ha gjort på dessa platser om det inte var krig.³³

Reflektioner från litteraturen

Känslor och subjektivitet

Enligt Hutchinson och Bleiker finns det i socialvetenskapliga såväl som i politiska sammanhang en tendens att särskilja känslor och rationalitet.³⁴ Känslor har traditionellt inte fått särskilt stort utrymme i dessa sammanhang. Studier av hur känslor används i exempelvis konflikthantering har däremot visat att konsten kan nå in på ett mer personligt plan vilket kan vara något som kan stärka fredsarbetet framför allt på det lokala planet.³⁵ Konstens positiva kraft att förena och skapa stabilitet blir därför synlig i dessa studier.

Genom att arbeta med konstprojekt i en lokal kontext kan konsten exempelvis identifiera och omforma känslor för konflikten på en gräsrotsnivå. Det kan också lyfta olika perspektiv och röster som ofta inte får komma fram när fredsbyggandet sker på nationell nivå med fokus på strukturella ändringar. Konsten har inga krav på sig att objektivt representera världen omkring oss. Tvärtom ligger dess styrka i att den kan lyfta både det mellanmänniska och det subjektiva, det enskilda och det allmänna. Exempel från projekt med fredsarbete visar på konstens möjlighet att skapa känslomässiga band till exempel i processer att humanisera synen på andra människor eller grupper som under konflikten blivit avhumaniserade. Denna typ av avhumanisering förekommer i krig för att stärka det egna narrativet och rättfärdiga egna handlingar gentemot fienden.³⁶ På så sätt har konsten möjlighet att både fjärma oss från och att närma oss andra människor beroende på hur den används.

27 Andrianova A. Not your ordinary drone: odes to the Bayraktar in the Russia–Ukraine war. *Popular Music*. 2023;42(4); Tukova, Iryna. 2023. Art music and war: Ukrainian case 2022. *Musicologica Brunensia*. Vol. 58, iss. 2.

28 Leahy, Emma Louise. 2024. State Murals, Protest Murals, Conflict Murals: Evolving Politics of Public Art in Ukraine. *Arts* 13: 1.

29 Keyssar, Natalie 2024. How these Ukrainian artist are using their talents to support the war effort. *NPR* 2024-07-10. <https://www.npr.org/sections/the-picture-show/2024/07/09/1239268171/russia-ukraine-war-artists-dancers>

30 Welslau, Lea M. and Selck, Torsten J. 2024. Geopolitics in the ESC: Comparing Russia's and Ukraine's use of cultural diplomacy in the Eurovision Song Contest. *New Perspectives*, Vol. 32(1) 5–29.

31 Tukova.2023. Art music and war: Ukrainian case 2022. *Musicologica Brunensia*.

32 Källström, Lisa. 2023. Street Art Against War: With Stencil Marks and Paint Cans in Ukraine. *Baltic Worlds*, BW: 2023.

33 Walfisz, Jonny. 2022. Meet the Ukrainian artist creating images of hope amongst the rubble of Kharkiv. *Euronews*. <https://www.euronews.com/culture/2022/04/01/meet-the-ukrainian-artist-creating-images-of-hope-amongst-the-rubble-of-kharkiv>

34 Hutchinson, Emma och Bleiker, Roland. 2008. Emotional Reconciliation: Reconstructing Identity and Community after Trauma. *European Journal of Social Theory* 2008; 11 (3).

35 Premaratna och Bleiker. 2016. Arts and Theatre for Peacebuilding. In *The Palgrave Handbook of Disciplinary and Regional Approaches to Peace*. Palgrave Macmillan.

36 Premaratna och Bleiker. 2016. Arts and Theatre for Peacebuilding.

Propaganda

Att använda konsten som ett verktyg i psykologiskt krigföring är inget nytt. Under årtusenden återfinns exempel på hur konsten har använts som del av krigföringen, exempelvis för propaganda, eller i protester mot krig och konflikt.³⁷

Termen propaganda är svår att komma ifrån eftersom den används flitigt, men kan vara missvisande när vi ska förstå vilken roll konsten har spelat i krig då termen i sig själv har en komplex historia. Propaganda började användas som ett neutralt begrepp, för kommunikation som syftade till att påverka. Man skulle till och med kunna säga att det var ett positivt begrepp, eftersom det på 1600-talet lanserades av katolska kyrkan i relation till deras *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* som skulle sprida den religiösa sanningen till världen.³⁸

Men i samband med krig fick begreppet en ny klang. Framförallt när propaganda användes mot den egna befolkningen. Efter erfarenheterna från andra världskriget och Nazitysklands användning av propaganda utformades 1996 konventionen International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) som i artikel 20 beskriver hur ”any propaganda for war shall be prohibited by law”.

I diskussioner om propaganda i krig framstår det ofta som att budskapet kommer från en tydlig avsändare – ofta en stat – till den egna befolkningen eller till fienden. Litteraturen om hur konst används i krig och konflikt pekar på flera fall när detta stämmer – exempelvis under andra världskriget när framför allt nazisterna styrde konsten för att föra fram ett budskap. Emellertid finns det också många exempel på otydlighet kring vem som är avsändare. Det är inte heller alltid tydligt i vilken mån konsten är styrd av staten. Exemplet i litteraturen visar att det även kan vara normer som styr. Allt handlar därmed inte om statlig propaganda utan det finns en varierande skala mellan vad som initieras av stater och vad som initieras av enskilda konstnärer.³⁹ Utifrån diskussioner om teater under krig i forna Jugoslavien beskrivs hur det generellt sett finns förväntningar att konsten ”ska” reagera på sin omvärld och hur den, när den inte gör det, kan anklagas för att vara verklighetsfrånvärd.⁴⁰ Men reaktionerna kan vara högst personberoende och inte nödvändigtvis i propagandasyfte. Här blir det därmed

otydligt vems budskap som förs fram och på vems initiativ – statens eller konstnärens enskilda? Det är heller inte ovanligt att tidigare konstnärers verk används för att uttrycka nya budskap i samtiden – budskap som konstnären själv inte hade som avsikt att förmedla.

Konsten – inte nödvändigtvis positiv

Att utgå från att konsten per automatik resulterar i något positivt kan leda fel. Gillian Howell, som forskar om musikbaserat fredsskapande (eng. music based peace-building), beskriver hur antaganden ofta görs kring musikens vikt för social förändring (eng. social transformation) där termer som ”the power of music” eller ”music as a universal language” lyfts som mekanismerna bakom positiva förändringar i samhället. Hon lyfter också att detta dock tenderar att minimera andra faktorer för skapandet av fred, såsom aktörerna själva eller det komplexa förhållandet mellan aktörer, platser, identitet och musik.⁴¹

Liknande kritik skulle kunna riktas mot antaganden om förhållandet mellan konst och försvarsvilja. Förhållandet mellan olika delar som kan påverka processen att skapa försvarsvilja, såsom aktörerna, krigets struktur, förhållandet till staten och i vissa fall tillfälligheter, är komplexa. På samma sätt som Howell lyfter att musiken kan vara en viktig komponent i processer att skapa fred skulle konsten kunna vara en komponent i att skapa försvarsvilja, baserat på historiska exempel där konsten anses ha stärkt resiliens och motstånd. Men hur det sker kräver en förståelse, inte bara för konsten som form och dess effekt på befolkningen, utan även en förståelse för kontexten och hur denna kan förändras allteftersom kriget fortskrider.

En aspekt som återkommer i användandet av konst i flera konflikter är vikten av att stärka nationen eller bilden av nationen. De kringresande teatersällskapen i Storbritannien var under det andra världskriget bland annat till för att påminna befolkningen om vad de slogs för, och den nationella kopplingen här är följaktligen tydlig. Exemplet ovan på teatrars agerande under Jugoslavienkrigen visar även hur nationalismen blir del av, och ibland utnyttjar, konsten. I forna Jugoslavien har detta även visat sig problematiskt i ett längre perspektiv där spänningar och nya konflikter har skapats även efter det att kriget officiellt var avslutat.

37 Anghel och Zbucnea. 2023. *Artist at war. Europolity: Continuity and Change* Eur.Governance5.

38 Taylor, P. 2003. *Munitions of the mind: A history of propaganda from the ancient world to the present day*. Manchester University Press; Jowett, Garth och O'Donnell, Victoria. 2015. *Propaganda & persuasion*. Sixth edition Los Angeles: SAGE.

39 Garrat, James. 2016. Ein gute Wehr und Waffen”: Apocalyptic and Redemptive Narratives in Organ Music from the Great War”. I Étienne Jardin (red) *Music and War from the French Revolution to World War I* 379-411.

40 Dolecki, Halilbašić och Hulfeld. 2018. *Theatre in the Context of the Yugoslav Wars*.

41 Howell, Gillian. 2023 Peaces of music: understanding the varieties of peace that music-making can foster. *Peacebuilding*, 11:2, 152-168.

Staten på armlängds avstånd

I Sverige, som i flera andra länder, tillämpas principen om armlängds avstånd vilket betyder att politiken inte ska ha direkt inflytande på den konstnärliga verksamheten i landet.⁴² Även om denna princip inte är lagstadgad är den starkt förankrad i svensk kulturpolitik. Dessutom finns det ett tydligt lagskydd för fri åsiktsbildning i regeringsformen, något som konsten kan ses som ett uttryck för. Försök från statens sida att påverka konsten under krig skulle därmed gå emot principen om armlängds avstånd och kan även strida mot den lagstadgade fria åsiktsbildningen. Det finns även anledning att ifrågasätta hur en styrning av konstnärlig verksamhet skulle kunna främja försvarsvilja då denna styrning skulle sätta åsikt frihet och yttrandefrihet på spel och med det äventyra demokratin.

Det rör sig dock inte alltid om styrning ovanifrån; normer kan också styra konsten och vem som har möjlighet att yttra sig och bli hörd. Även om konsten var hårt styrd i Tyskland under andra världskriget fanns det också en stark konsensus inom stora delar av den konstnärliga etablissemangen i landet, men även utanför det. Konstinstitutioner undvek självantagande vissa uppsättningar på grund av att dessa inte följde den princip om ”arisk kultur” som var styrande, exempelvis att uppföra Mendelssohn på grund av hans judiska härkomst. Det krävdes därför oftast inte några hårda tag från statens sida. Anders Carlberg beskriver:

”Det är i stället frapperande vilken självinsur som artisterna hänga sig åt. Ingen kom ens på tanken att framföra Mendelssohn.”⁴³

Även i kriget i Jugoslavien ser vi hur konstnärer som gick emot normer marginaliserades och försvann från bland annat teaterscener.⁴⁴ Att det inte finns någon formell censur betyder därmed inte automatiskt att yttrandefriheten är tryggad.

Försvarsvilja

I början av den här texten lyftes hur termen försvarsvilja har kopplats samman med bland annat kultur. Försvarsvilja är framför allt ett svenskt begrepp som går tillbaka till 1950-talet. Trots att begreppet framhålls som viktigt inom totalförsvaret finns det få diskussioner om vad begreppet

innebär.⁴⁵ Ett förslag på innebörd som har lagts fram är: ”Att ha försvarsvilja är att i ett försvarsrelaterat syfte vara benägen till att handla eller tycka på vissa sätt” och kan innefatta att bidra i både det militära och det civila försvaret.⁴⁶ Försvarsviljan har också kopplats till det som kan kallas den sociala sammanhållningen i samhället. Synen på försvarsviljan har kritiserats dels för att den är förenklad och dels för att antaganden görs kring dess roll inom totalförsvaret.⁴⁷ Det finns även ett ifrågasättande av hur viktiga anledningarna bakom försvarsviljan egentligen är, det vill säga, varför människor är beredda att försvara Sverige i händelse av krig och där det snarare är befolkningens beteende som spelar roll.⁴⁸

I litteraturstudien som ligger till grund för denna text finns exempel på denna typ av beteende som stödjer försvarsviljan inom konsten under krig. Även om termen försvarsvilja inte har en direkt översättning till engelska kan vi se delar av detta beteende bakom beskrivningar som: att stärka viljan att överleva (eng. the will to survive), motstånd (eng. resistance), eller resiliens (eng. resilience). Samtidigt kan många andra handlingar som beskrivs i figur 1 ovan i förlängningen ses som försvarsstödande beteende då de som ringar på vattnet kan inspirera och stärka långt utanför avsedda publik och mottagare av konsten.

Men orden i figur 1 visar också hur konsten kan skapa beteenden av en helt annan natur, till exempel beteenden som skadar, som syftar till att polarisera, öka spänningar och skapa konflikter. Antagandet att kulturlivet, i vår studie konsten, med försvarsberedningens ord är: ”viktig för vår sammanhållning och motståndskraft och att det därmed är viktigt för vår försvarsvilja” är därför något som behöver undersökas och förstås närmare. En förenklad syn på förhållandet mellan försvarsvilja och konst kan bli missvisande.

SLUTSATSER

I den här texten diskuteras vilken roll konsten har i krig, och genom de nedslag i historien som har gjorts blir det tydligt att rollerna kan var många. Konst har använts för att förena, för att hantera trauma, för att skapa normalitet, för att underhålla och för att visa motstånd. Men konsten har

42 Detta kan problematiseras vidare genom att politiken till stor del styr hur medel fördelas vilket i sig, åtminstone till viss del, styr den konstnärliga verksamheten. Enligt principen ska dock inte denna verksamhets utformning styras. Se vidare i Dahlberg, Susanna. 2019. What is the length of an arm? How “arm’s lengths distance” is used in art and cultural politics in Sweden today. Göteborgs Universitet. <https://scenochfilm.se/wp-content/uploads/2019/11/Susanna-Dahlberg-What-is-the-length-of-an-arm-190506.pdf>

43 Carlberg, Anders. 2016. *Hitlers lojala musiker. Hur musiken blev ett vapen i tredje rikets propaganda.*

44 Dolečki, Halilbašić och Hulfeld. 2018. *Theatre in the Context of the Yugoslav Wars.* Sid. 24.

45 Andersson, Herman och Wedebrand, Christoffer 2024. *Försvarsvilja och gemenskap – Om betydelsen av förtroende och demokrati för försvarsviljan.* FOI-R--5608--SE.

46 Andersson och Wedebrand. 2024. *Försvarsvilja och gemenskap – Om betydelsen av förtroende och demokrati för försvarsviljan.*

47 Wedebrand, Christoffer och Andersson, Herman. 2023. *Den svenska allmänhetens hemberedskap och försvarsvilja - Översiktliga resultat från en enkätundersökning genomförd år 2022.* FOI-R--5450--SE.

48 Andersson och Wedebrand. 2024. *Försvarsvilja och gemenskap – Om betydelsen av förtroende och demokrati för försvarsviljan,* FOI-R--5608--SE.

Figur 2. En reproduction av Picassos tavla Guernica som mural i staden Guernica, Spanien. Picasso målade originalet som en respons på det tyska luftanfallet mot staden Guernica 1937.

Källa: Foto: Tony Hisgett, Wikimedia Commons..

även använts för att splittra, för att skada och för att sprida propaganda. Vi ser också exempel hur på konst har använts för att skapa samhörighet, exempelvis genom nationell identitet, vilket också har skapat spänningar och konflikter.

Hur konsten används och av vem har därmed stor betydelse. Den konstnärliga friheten är en viktig rättighet och en del av yttrandefriheten, en grundbult i en demokrati. Vi ser i många av exemplen ovan hur denna rättighet kan utmanas i krig. Litteraturstudien som ligger till grund för

den här texten har framför allt syftat till att problematisera kulturens roll i en totalförsvarskontext. Därför ska den här texten ses som ett första steg i att skapa mer kunskap om konstens roll i krig och förhoppningsvis öppnar den upp för ytterligare forskning som på ett mer djuplodande sätt kan utforska vilka konsekvenser användandet av konst kan få i Sverige i händelse av krig. Som den här studien har visat är området betydligt mer komplext än vad antaganden om förhållandet mellan försvarsvilja och kulturliv ger sken av. ■

Anna McWilliams är första forskare vid Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI).

Publikationen är framtagen inom Forskningsprogram Civilt försvar. Programmets syfte är att bidra till ökad totalförsvarseffekt genom forskning och analystöd för det civila försvarets samlade behov. Verksamhet bedrivs inom följande fyra tematiska delområden: befolkningsskydd och övrigt civilförsvar, försörjningsberedskap och övrigt ekonomiskt försvar, psykologiskt försvar och försvarsvilja samt civilt försvar som sammanhängande system. Forskningsprogrammet inrättades vid FOI under 2024 och finansieras av regeringsanslag från Försvarsdepartementet.